

**ТҮРК ТИЛДҮҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН ЭКОНОМИКАЛЫК ИНТЕГРАЦИЯЛЫК
КЫЗМАТТАШТЫГЫНЫН ӨНҮГҮШҮ**

Макалада түрк тилдүү мамлекеттердин экономикалык интеграциялык кызматташтыгынын жаралуу өбөлгөлөрү, мүмкүнчүлүктөрү, проблемалары жана аны ишке ашыруунун оптималдуу жолдору аналитикалык планда каралды.

Негизги сөздөр: түрк тилдүү мамлекеттер, экономикалык кызматташтык, интеграциялык биримдик, нейтралдык саясат.

**THE DEVELOPMENT OF ECONOMICAL INTEGRATION IN PARTNERSHIP
TURKISH LANGUAGE COUNTRIES**

This article shows the analytical degree ways of optimal realizations, problems, opportunities and presuppositions of derivation of economical and interrogational partnerships of Turkish language countries.

Key words: Turkic-speaking countries, economic cooperation and integration and unity, and neutral policy.

Өткөн жылдын аягында өзү патрондук кылууну көздөгөн интеграциялык биримдикке түрк тилдүү мамлекеттерди баш коштуруу боюнча Түркиянын акыркы жылдары унутула баштаган планы капысынан жаңы импульс алды. Анын ичиндеги “интеграциялануу” идеясынын өтө радикалдуусу – түрк тилдүү мамлекеттердин тилин, алфавитин, бажы биримдигин жана визасыз мейкиндикти бирдей кылып түзүү.

1990-жылдары атырылып чыккан түрктүк интеграция идеясы көп мезгилге чейин ордуна жылган жок. Адегенде “бирдиктүү түрк талаасынан” Түркия менен мамилеси келишпей Өзбекстан чыгып калды. Анан Түркиянын өзү проблемаларды сезе баштады. Көрсө, бүтүндөй түрк дүйнөсүнө таанылган лидер болуш үчүн анын экономикалык жактан кубаттуулугу жетишпеди окшойт. Эгемендикти алгандан бир топ жылдан кийин көз карандысыз мамлекеттер бакубаттана баштады. Ошол мезгилде алар саясий жана экономикалык жактан жетишерлик кубатка ээ болуп, 1990-жылдардын башындагыдай жаңы “улуу аганын” жардамына муктаж болбой калды.

Түрктүк интеграция идеясынын кайра жаралышы “нөлдүктүн” аягында болду, анда башкы ролду Казакстан ойноду. Бир жагынан, ал эбактан бери эле бардык интеграциялык долбоорлордун негизги демилгечилеринен болуп келген, экинчи жагынан, түрктүк тематиканы пайдалануу казак тилин жана маданиятын өнүктүрүүгө жетишерлик көңүл бурбайсыңар деп өкмөттү такай сынга алган улутчулдардын “көзүрүнүн” күчүн азайтканга мүмкүнчүлүк берди. 2009-жылы октябрда Нахчыванда өткөн түрк тилдүү мамлекеттердин башчыларынын 9-саммитинде Казакстандын президенти Н.Назарбаев “саясий регионалдык бирикмелердин бардык зарыл белгилерин, белгилүү бир уюштуруучулук структураларын жана укуктук статусун” алып жүрүүгө тийиш болгон түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтык кеңешин (Түрктүк кеңешти) түзүүнү сунуш кылды. Кеңештин өзүнөн тышкары Казакстан гуманитардык багыттагы бир топ жалпы түрктүк институттарды түзүүнү сунуштады: түрк дүйнөсүн иликтеген Борбор жана Түрк академиясы, анын курамындагы Түрк тарыхынын жана маданиятынын борбору, Түрк тилин иликтөө борбору, Түрк китепканасы жана Түрк музейи.

Өткөн жылдын 16-сентябрында өткөрүлгөн түрк тилдүү мамлекеттер башчысынын Стамбулдагы саммитинде Казакстандын сунуштары ишке ашырылды. Саммитке алты түрк тилдүү мамлекет башчыларынын бешөөсү катышты: Түркиянын президенти Абдулла Гюль, Казакстандын президенти Нурсултан Назарбаев, Азербайжандын президенти Ильхам Алиев, Кыргызстандын президенти Роза Отунбаева жана Түркмөнстандын президенти Гурбангулы Бердымухаммедов. Саммиттин жыйынтыгы боюнча түрк тилдүү мамлекеттердин Кызматташтык кеңешин түзүү чечилди, анын жетектөөчү органдары мамлекет башчыларынын кеңеши, Тышкы иштер министрлеринин кеңеши, Аксакалдар кеңеши жана Чоң кызматтагы адамдардын комитети. Мындан тышкары Түрктүк ишкердик кеңеш түзүлдү, анын милдетине экономикалык кызматташтыкты координациялоо кирди, жана Бакуда түрк маданиятын сактоо фондусу түзүлдү.

Ушуну менен түрктүк интеграция идеясы СССР тарагандан кийинки мезгилде биринчи жолу аны практика жүзүндө ишке ашыруу үчүн зарыл институттарга ээ болду. Ушуга чейин түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтыгы мезгил-мезгили менен мамлекет башчыларынын саммити жана курултайлары формасында гана болгон, алардын ишмердигинин натыйжалары жупунулугу менен эсте калган.

Мындан тышкары 1992-жылы Алма-Атада Түрк тилинин жана искусствосунун бириккен администрациясы иштеген, ал эми 1998-жылы Түрк тилдүү өлкөлөрдүн парламенттик ассамблеясы түзүлгөн, алар Түрк кеңешинин курамына кирген. Белгилеп кете турган нерсе түрктүк интеграция лидеринин ролун өзүнө алганга бул жолу да Түркия аракет кылды. Түрк кеңешинин секретариатын Стамбулга жайгаштыруу чечилди, ал эми анын ишмердигин алгач үч жыл бою каржылоону түрк өкмөтү өз мойнуна алды.

Бирок Түрк кеңешинин ишмердигинде чү дегенде эле проблемалар чыкты. Анын курамына түрк тилдүү алты мамлекеттин төртөөсү эле – Түркия, Азербайжан, Казакстан жана Кыргызстан кирди. Түркмөнстан жыл сайын саммитке катышканы менен интеграциялык долбоорлорго кирбей калыс турду. Мунун себеби өлкөнүн биринчи президенти С.Ниязов жарыялаган нейтралдык саясатта болушу мүмкүн. Түркиянын экономикадагы олуттуу таасирине карабай, түркмөнстан, сыягы, өзүнүн регион боюнча кошуналары “түрктөр” менен тыгыз кызматташтыктан кармана турууну чечкен окшойт. Ал эми Өзбекстан менен Түркмөнстандын “түшүп калышы” Борбордук Азиядагы түрк тилдүү калктардын бөлүгү Түрк кеңешине катышпай калды дегенди билдирет. Анын үстүнө Түркмөнстан региондо табигый газдын эң ири запасына ээ дүйнөдө газдын зонасы боюнча Россиядан кийинки экинчи орунда турган өлкө. Ошону экспорту экономикалык интеграциянын локомотиви болмок.

Түрк дүйнөсүнүн базалык проблемасы – жалпы чек арасынын жоктугу. Эгерде Казакстан, Кыргызстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан бири бири менен чектеш турса, Азербайжандан аларды Каспий деңизи бөлүп турат. Түркия менен Азербайжандын жалпы чек арасы жок. Анча чоң эмес участокто Түркия менен Азербайжандын курамына кирген Нахичеван автономиялуу республикасы чектешет, бирок ал өлкөнүн негизги борборунун территориялык жактан чачыранды болушу биргелешкен экономикалык долбоорлордун ишке ашуусуна тоскоолдук кылат. Ошолордун түйүндүү звеносу Борбордук Азиянын эң бай нефти жана газ ресурстарынын экспорту болмок. Бирок Каспий деңизинин жөнгө салынбаган укуктук статусу жана Азербайжан менен Түркмөнстандын деңиздин бир топ кен чыккан жеринин кимге тийешелүү экенин чече албаган талашы бул долбоорлордун ишке ашуусуна тоскоол болот. Ошонун натыйжасында түрк тилдүү мамлекеттердин экономикалык кызматташтыгы бир орундан жылбай турат. Маселен, Казакстандын түрк тилдүү өлкөлөр менен болгон товар жүгүртүүсү 2013-жылы болгону 3,7 млрд. долларды же анын жалпы көлөмүнүн 3,8% түздү.

Ал эми түрк интеграционистеринин аракети бул жолу да экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүүгө багытталды. Өнүгүү келечеги боюнча алып караганда түрк тилдүү өлкөлөргө тыгыз экономикалык интеграция долбоору, ага кошуп товарлардын, кызматтардын (бажы биримдиги) жана жумушчу күчүнүн эркин кыймылы (визасыз

мейкиндик) сунуш кылынат. Анын үстүнө бул биримдик постсоветтик мейкиндикте мурда болгон интеграциялык биримдиктердин баарынан айырмаланыш керек, анткени анда “эч ким улуу ага” болбош керек, өлкөлөрдүнөз ара кызыкчылыктары эсепке алынышы абзел.

Анткен менен өлкөлөрдүн теңчилдиги дегендин баары эле жөнөкөй нерселерден эмес. Түрк кеңешинин катышуучуларынын баары ар кандай экономикалык салмакка ээ. ИДПнын көлөмү боюнча Түркия Азербайжанды, Казакстанды жана Кыргызстанды кошуп алганда да үч эсеге алдыда турат.

Кыргызстандын экономикасы “апрель революциясынан” кийин өтө кыйын абалда турат, тышкы жардамга муктаж, андай жардамды негизинен Россия көрсөтүп жатат.

Экономикалык теңсиздиктин саясий натыйжалары болот. Евробиримдиктин тажрыйбасы көрсөткөндөй, бир топ өнүгүп алган Германия менен Франция анын калган мүчөлөрүнө караганда таасири алда канча күчтүү. Түрк тилдүү мамлекеттердин ичинен өзгөчө таасирдүүсү – Түркия. Бирок келечекте жаңы “улуу агалуу” болуу, канчалык тили жакын болсо да, жаңы эгемен мамлекеттерди башкарып отурган элиталарда анчалык энтузиазмды жаратпайт. СССР тарагандан кийинки жылдарда алардын экономикасы кубаттанды, саясий системалары көбүрөөк туруктуу боло баштады, анан алар өз эгемендигинин жок эле дегенде кичинекей бөлүгүнөн да айрылууну каалашпайт. Ошондон улам жарыя айтылган тең укуктуу интеграция принциптерин ишке ашыруу жолунда саясий элиталардын амбициясы жана экономикалык потенциалдарындагы чоң айырмачылыктар түрүндөгү олуттуу тоскоолдуктар турат.

Ошондой болсо да Россия “түрктүк интеграциянын” кезектеги аракетине кылдат көңүл буруу керек. Канткен күндө да анын территориясында көп сандагы түрк тилдүү элдер жашайт, алардын көбүнүн улуттук республикалары бар. Айдос Саримдин пикири боюнча, Россия ошол калктардын курамын эске алып, “түрктүк интеграцияга” толук кошула алат. Анын үстүнө Түрк кеңешинин толук жарамдуу мамлекеттер аралык бирикмеге айландыруу түрк дүйнөсүндөгү территориясы боюнча ири өлкө – Казакстандын Бажы биримдигине мүчө болушу менен объективдүү карама-каршылыкка туш болот. Россиянын, Белоруссиянын жана Казакстандын бажы биримдиги бардык постсоветтик интеграциялык долбоордун ичинен өтө тереңдеп кеткенин эске алсак, кайрадан киргизилгени турган түрктүк интеграция процессине көңүл бурбай коюу жарабайт.

Ошондуктан биргелешкен чечим кабыл алып, аны аткара турган таасирдүү механизм керек. Ушуга байланыштуу казак тарап саясий регионалдык бирикменин бардык зарыл атрибуттары бар, белгилүү бир укуктук жана уюштуруучулук статуска эгедер органды түзүүнү сунуш кылып жатат.

Ошентип, түрк дүйнөсүн бириктирүү боюнча мамлекет башчыларынын деңгээлиндеги 17 жылдык иштин жыйынтыгы 2009-жылдын 3-октябрында “Түрк тилдүү мамлекеттердин Кызматташтык Кеңешин түзүү жөнүндөгү” Нахчивандык келишимдин кабыл алынышы болду. Ал эгемендүү Казакстандын башчысынын демилгеси менен ишке ашты.

2010-жылдын 16-сентябрында Стамбулда түрк тилдүү мамлекеттердин 10-саммити болуп өттү. Анда 2009-жылдагы 9-саммитте жалпы контуру белгиленген ТМККга тактоолор киргизилди. Ошого ылайык ТМККга андан тышкары, тагыраак айтканда, жаңы интеграциялык бирикменин жетектөөчү органдарына мамлекет башчыларынын кеңеши, тышкы иштер министрлеринин кеңеши, Карыялар кеңеши жана жогорку кызматтагы адамдардын кеңеши кирди. Ушундан соң экономикалык кызматташтыкты координациялоо иши Түрктүк ишкердик кеңешке, ал эми маданиятты- Бакудагы түрк маданиятын сактоо фондуна жүктөө чечими кабыл алынды.

ТМККнын 1-саммити 2011-жылдын 21-октябрында Алмата шаарында өттү. Анын ишинин жыйынтыгы боюнча кабыл алынган Декларацияда “Түрк кеңешинин биринчи саммити түрк тилдүү мамлекеттердин ортосундагы кызматташтыктын эки тараптуу жана көп тараптуу мамилелерди өнүктүрүүнүн жаңы доорунун жышааны” экени белгиленди. Бул саммитте ТМКК мүчөлөрүнүн экономика, соода тармактарындагы, инвестициялык

климатты жакшыртуу, Түрк ишкердик кеңешинин ишмердиги багытындагы мамилелерин өнүктүрүү маселелери каралды.

Саммитте ошондой эле Түрк кеңешине мүчө-мамлекеттердин ортосундагы экономикалык кызматташтыктын башкы максаты товарлардын, капиталдардын, кызматтардын жана технологиялардын эркин жылышын камсыз кылуу болуп саналат деген пикир колдоого алынды. Казакстандын президенти Н.Назарбаевдин пикири боюнча “... экономикалык чөйрөдөгү өнөктөштүк кризиске каршы туруунун эң эффективдүү куралы болуп саналат”. Соодалык-экономикалык потенциалды “кубаттантуучу” жолдордун ичинен ал “жүк ташууну кеңейтүүнү, инновациялык технологияларды активдүү киргизүү боюнча чара көрүүнү, экологиялык коопсуздукту жана айлана-чөйрөнү коргоону камсыз кылууну” белгилеп өттү.

ТМККнын Астанадагы биринчи саммитинде ошондой эле эл аралык коомдун глобалдык коопсуздугуна, мамлекеттердин суверенитетине жана территориалдык бүтүндүгүнө, тынчтыкка жана стабилдүүлүккө коркунуч келтирген агрессия актыларына каршы күрөшүн бекемдөө, улуттук жана регионалдык коопсуздук маселелери дагы каралды.

Тоолуу Карабахтагы армян-азербайжан конфликтисин тынчтык жолу менен чечүү, Кипр маселесин ООНдун көзөмөлү менен жөнгө салуу, Кыргызстанда саясий стабилдүүлүккө жетишүү өтө маанилүү экени баса белгиленди. Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтык кеңешинин экинчи саммитин 2012-жылы “Маданият, илим жана билим берүү чөйрөлөрүндөгү кызматташтык” деген темада Кыргызстанда өткөрүү чечими кабыл алынды.

ТМККнын Габалада өткөн III саммитинде негизги маселе катары инновациялык иштер, илим боюнча бажы процедураларын жөнөкөйлөштүрүү жана транспорт чөйрөсүндөгү кызматташтык талкууланган. Бүгүнкү күндө ТүркПАга Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан жана Түркия кирет. Жаңы уюшулган ТүркПА уюмунун биринчи отуруму 2009-жылдын 29-сентярында өткөрүлгөн.

Азия регионунда ТүркПА түзүлгөнү өз мезгилинде, өзгөчө зарылдыктын жаралган кубулуш экени талашсыз. Стамбул декларациясында белгиленгендей, ТүркПAnын эң башкы милдети түрк тилдүү мамлекеттердин интеграциясын ылдамдатуу. Анын максаты – парламенттик бирикме түрүндөгү бирдиктүү механизмди калыптандыруу, саясий көз караштардын дал келүүсүнө жетишүү, тажрыйба алмашуу, биргелешкен долбоорлоду ишке ашыруу. Ал эми түрк тилдүү мамлекеттердин биримдикте болуусуна жетишүү үчүн ошол өлкөлөргө тийешелүү жалпы проблемаларды талкулоо жана мыйзам деңгээлиндеги чечимдерди кабыл алуу зарыл.

Анткен менен ТүркПА кыска аралыктын ичинде ПАСЕ, ПА НАТО сыяктуу авторитеттүү структуралар менен өз ара аракет кылуу мамилесин түзүп, ПА ОБСЕ жана ПС ОИК эл аралык парламенттик биримдиктин байкоочусу статусун алганын өзгөчө белгилеп кетүү керек.

Габаладагы ТМККнын үчүнчү саммитинде сүйлөгөн сөзүндө Казакстандын лидери Түрк Кеңешинин бүгүнкү күндө бүткүл дүйнөгө белгилүү уюм болуп баратканын жана экономикалык, транспорттук кызматташтык үчүн эң сонун мүмкүнчүлүктөрдү түзүп жатканын белгилеген.

XXI кылымдын башталышында түрк тилдүү элдердин саны болжол менен 400 миллионго жетти. Алардын жалпы экономикалык кызыкчылыгы, тарыхый-маданий тамыры, тили, дини, экологиялык проблемалары, тышкы коркунучу бар. Мындай өбөлгөлөр жөнүндө Европалык биримдик курулушунун архитекторлору кыялданса эле керек.

Ошол мезгилде Россия Казакстандын Евразиялык биримдикти, ЕЭПти жана Бажы биримдигин түзүү багытындагы интеграциялык демилгелеринин баарына кайдыгерлик кылып койду. Саягы, бирөөлөрдүн жетегинде болгусу келбеди окшойт, анын үстүнө постсоветтик мейкиндикте өзү башкы интегратор болуунун аракетин жасады. Бул аракет Славян биримдигин (Россия, Украина, Беларусь) түзүү демилгесинен көрүндү. Бирок Украинанын өз тууганы – славяндар менен биригүүнүн каалабагандыгынан улам, ал

аракети ишке ашпай калды. Ырас, Бирдиктүү мамлекет (Россия плюс Беларусь) деген түзүлдү, ал азыр да бар, бирок кагаз жүзүндө жашап жатат.

Бизди, азиаттарды ал жака (Славян биримдигине) чакырышкан жок, бирок тырчый түшкөн “Независимая газета” мындай деп белгиледи: “Казакстан бул жолу Россияны мамлекеттер аралык жаңы бирикмеге болжолдуу мүчө катары да оозанып койгон жок”.

Ал эми Н.Назарбаев Борбордук Азия мамлекеттеринин биримдигин түзүү идеясын көтөрүп чыкканда, мурдагы метрополия аны КМШны ыдыратканы жатат деп күнөөлөп, Кремлдин сурнайын тарткан “Независимая газетага”: “Назарбаевге Казакстан тар болуп жатат”, “Москва менен достошуунун керекчилиги кемий баштады” – деген типтеги макалаларды жарыялап кирди.

Бирок “Борбордук Азия мамлекеттеринин биримдиги” долбоору Өзбекстан менен Кыргызстандын колдогонуна карабай, ар кандай себептерден улам ишке ашпай калганын убакыт көрсөттү. Анткен менен Казакстандын демилгеси боюнча айтылган сунуштан кийин 2006-жылы Түрктүк Парламенттик Ассамблея түзүлдү (ТүркПА), анытүзүү жөнүндөгү келишимге 2008-жылы кол коюлду, ошентип түрктүк интеграция идеясы иш менен бекемделе баштады. Биз бүгүн түркдүйнөсүнүн ойдогудай интеграциясына күбө болуп олтурабыз. Аны казак президентинин 2005-жылы айткан интеграциялык сунуштары түздү: “XV кылымдын аягына чейин Борбордук Азия дүйнөлүк экономиканын маанилүү региону болгон. Биздин регион Чыгыш менен Батышты байланыштырып турган, элдер территория, улут деп бөлүнүшкөн эмес.

Бирок Жибек Жолунун акырындап жоюлушу Борбордук Азияны артта калган периферияга айландырды. Анан минтип эгемендикти алгандан соң биздин регион 500 жылдан кийин биринчи жолу кайрадан дүйнө өлкөлөрүүчүн экономикалык мааниси өсө баштады.

Казак мамлекетинин башчысы: “Биз өзүбүздүн транзиттик мүмкүнчүлүгүбүздү бекемдей баштадык, дүйнөлүк рыноктогу баалуу товарларды, нефтини, газды, рудаларды жана айыл чарба сырьёлорун сатуучулардан болуп калдык.

XXI кылымдагы нефти-газ трубаларынын, автомобиль жана темир жолдордун контуру көрүнө баштады, алар, болжол менен Байыркы Жибек Жолунун маршруту боюнча өтөт.”

Маселен, ТМККнын Габаладагы акыркы III саммитинде биргелешкен транспорттук жана энергетикалык долбоорлордун маселелери каралган, алар, А.Гюлдун айтуусу боюнча, “түрк тилдүү өлкөлөрдүн регионун дүйнөлүк экономиканын борборуна айландырышы мүмкүн”.

Тыгыз кызматташтыкка Казакстан да кызыгат, атап айтканда Баку аркылуу Иранга жана Турцияга дан экспорттолот, Азербайжан өзү да Казакстандан дан алып келгенге кызыкдар.

Түрк дүйнөсү транспорттук жаңы долбоорлор менен иш жүргүзүү аркылуу дүйнөнүн башка өлкөлөрү менен байланышат, ал эми кубаттуу транспорттук инфраструктура түзүлсө, келечекте ал кийинки муундарга кызмат кылат.

Ири деңиз порту Азербайжандын жээгине курула баштады., ал аркылуу келген жүктөрдүн көлөмү этап-этап боюнча 10-20 тоннага жетмекчи. Бул нефтини Европага жана Кичи Азияга транспортировкалоо үчүн өтө маанилүү долбоор.

Ири транспорттук долбоорлордун дагы бири – Баку-Тбилиси-Карс жана ошондой эле Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолдору, алар Европа менен Азияны бириктирет. Ушул долбоордун шарапаты менен Борбордук Азия өлкөлөрү транзиттик өлкөлөргө айланат. Бул кызматташтыктын эң чоң геоэкономикалык долбоору.

Ошентип, биз тарыхый Жибек жолун калыбына келтиребиз.

Ушул долбоорлор ишке ашса биздин мамлекеттердин экономикасын жана элинин жашоо турмушун өнүктүргөнгө зор түрткү болот. Кыргызстан менен Казакстан дагы бул долбоорго кызыгып жатышат, анткени ал ишке ашса түрк тилдүү мамлекеттер бирдиктүү темир жол долбоору менен байланышмак. Жибек жолун кайрадан жандандыруу түрк

дүйнөсүнүн саясий жактан күчөшүнүн жана экономикалык жактан өнүгүшүнүн ачкычына айланары талашсыз чындык.

Адабияттар:

1. **АдосСарим, Чыналиева, М.** Становлениеиразвитиекыргызско-турецкихотношений[Текст]/Н.Назарбаев // –М:.-78с.
2. **Вахитова, Г.А.** Взаимодействие стран Центральной Азии с Турецкой Республикой (начало 1990-х – 2009 гг.) [Текст]/Г.А. Вахитова // Автореф. дис. канд. полит.наук - Бишкек -2011.- 209с.